

Лексічныя паланізмы маёмаснай сферы ў Полацкіх граматах XIV- пачатку XVI ст.

Канцылярска-юрыдычныя дакументы, якія датычаць тэрыторыі Полацкага княства і Полацкай зямлі [1], як і іншыя ўзоры старабеларускай справаводчай дакументацыі ранняга перыяду, у лексічных адносінах блізкія да тагачаснай гаворкі. У іх, хоць і не ў аднолькавай ступені, адлюстраваліся амаль усе разрады беларускіх намінацыйных сродкаў, што былі ў актыўным ужытку не толькі прывілеяваных, але і ніжэйшых слаёў грамадства. Адно з буйных лексіка-тэматычных груп утвараюць тут словы, якія ўжываліся ў перыяд фарміравання мовы беларускай народнасці ў сацыяльна-эканамічнай сферы, характарызуючы маёмасны стан прадстаўнікоў насельніцтва, працэсы пераразмеркавання зямельных уладанняў паміж мяшчанами, слугамі путнымі і баярамі, унутрыдзяржаўныя і міжнародныя гандлёвыя зносіны [2].

Аснову маёмаснага слоўніка полацкіх грамат XIV – пачатку XVI ст. – ахоўных, дагаворных, дарчых, духоўных, купчых, укладных, устаўных – складае спрадвечна беларуская лексіка. Разам з тым звяртаюць на сябе ўвагу і лексічныя сродкі, запазычаныя з іншых моў, пераважна з польскай або праз польскае пасрэдніцтва з нямецкай, лацінскай, чэшскай. Цікава, што нават агульнае паняцце "маёмасць" выражана ў полацкіх граматах, як, дарэчы, і ў актах Віленшчыны, Міншчыны, Гродзеншчыны, Брэстчыны, паланізмам статокъ: они мають со всеми своими статки пойти от него прочь; онъ статку и горла своего не литуючы, нам верне служить [1].

У агульным значэнні "зямельная ўласнасць як аб'ект уладання; пэўная тэрыторыя з сельскагаспадарчымі ўгоддзямі; поле", акрамя спрадвечна беларускага слова зямля, ужываецца запазычаная са старапольскай мовы лексема нямецкага паходжання кгрунтъ: бобровые гоны в реках межи их кгрунтами; подтверждение боярину полоцкому Митку Петровичу купли его в людей тяглых полоцкого повета некоторых кгрунтов [1]. З абагульненай семантыкай выступае і слова фольварокъ 'невялікая панская сядзіба, хутар', што таксама пранікла з нямецкай мовы праз пасрэдніцтва старапольскай: за местом фольварки и поля и сеножати церковные владыка и игуменья мають. Яно ўступае ў сінанімічныя адносіны з вядомымі на тэрыторыі Беларусі ад старажытнасці лексемамі дворъ 'двор, памесце, маёнтак; сядзіба' і именье 'маёнтак'.

Выражаныя пералічанымі лексічнымі адзінкамі родавыя паняцці канкрэтызуюцца больш шматлікімі відавымі найменнямі, якія ўзніклі ў сувязі з неабходнасцю дыферэнцыраваць намінацыйныя сродкі па адносінах маёмасці да яе ўладальнікаў, па спосабах яе набыцця, па яе памерах і форме [3]. Сярод відавой маёмасці лексікі пераважную большасць складаюць словы, звязаныя са спадчынным правам, у прыватнасці назвы спадчыны, атрыманай па розных лініях (дедина 'спадчына па лініі дзеда', материзна 'спадчына пасля маці', отчина 'спадчына па бацькоўскай лініі', прадедина 'спадчыннае ўладанне, якое перайшло ад прадзеда'), назвы выдзеленых частак спадчыны (дельница 'зямельны надзел', доля 'пэўная частка маёмасці', жеребей 'частка спадчыны, якая выпала па жэраб'ёўцы'), назвы вымарачных, безгаспадарных уладанняў (безадщина 'маёнтак, які застаўся пасля смерці ўладальніка без наследніка',

отумерщина 'маёмасць, якая засталася пасля смерці ўладальніка', пустовщина 'зямля без пастаяннага гаспадара'). Іншыя віды маёмаснай уласнасці абазначаюцца лексемамі вено 'пасаг', выслуга 'маёмасць, атрыманая за бездакорную службу', данина 'падараваная маёмасць', купля (купленына) 'зямельнае ўладанне, набытае шляхам куплі'.

Уся гэта лексіка спрадвеку ўваходзіла ў слоўнікавы састаў старабеларускай мовы або была ўтворана ў ёй на базе праславянскага караняслова. Выключэннем з'яўляецца толькі лексема материзна, якая бярэ вытокі ў польскай мове: купил... материзну его подле Островна; продал есми село свое на имя Деренцо, материзну свою [1]. Аб наяўнасці польскага ўплыву ў наборы відавых маёмасных найменняў могуць сведчыць таксама варыянты отчизна (отчызна) і пустовщи́зна, хоць запазычваць іх беларусам не было патрэбы, паколькі такую ж семантычную нагрузку мелі свае, уласнабеларускія отчина, пустовщина, параўн.: купил село, дедину и отчину их – дал отцу его сельцо над Двиною подле отчизны его Росицы; просил в нас трех пустовщин на имя Данилковщины, а Дорошковъщины, а Кинговщины –дал ему две пусто-въщизне братьи ж их [1]. Затое паланізмы лацінскага паходжання аренда 'маёмасць, здадзеная ў часовае карыстанне' і арендование 'арандаванне' ўпісваюцца ў кантэкст канцылярска-юрыдычных дакументаў Полаччыны пачатку XVI ст. зусім натуральна: аренда корчом полоцких Михаилу Скепъ-евъскому на пять год; листъ даный тому ж Авраму на арендование корчом по-лоцких. Гэта гаворыць аб тым, што ў жывой народнай мове таго часу яны былі ўжо звычайнымі словамі.

Шырока прадстаўлены ў полацкіх граматах назвы састаўных частак маён-каў, даходных прадпрыемстваў і ўстаноў, збудаванняў гаспадарчага і прамы-словага прызначэння (важница, воскобойня, дымъ 'гаспадарка, адзінка падат-ковага абкладання', капница 'прадпрыемства, дзе тапілі воск', ключъ 'зямельнае ўладанне, якое складалася з пэўнай колькасці вёсак і ўгоддзяў', комора 'таможня', корчма, млынъ, село, узвозъ 'транспартная служба'), словы, што характарызуюць спосабы выкарыстання ўласнасці, дзелавыя аперацыі на базе матэрыяльных даброт (вжитокъ 'спажытак', гостинецъ 'гасцінец, падару-нак', добытокъ 'прыбытак', долгъ, доходъ, заплата, опека, поплатокъ 'выплата', порубъ 'захоп маёмасці', росчотъ 'разлік', сума, увязанье 'увод ва ўладанне', школа 'страта'), найменні падаткаў, гандлёвых пошлін і адміністрацыйна-судовых плацяжоў (бобровщина 'грашовы падатак замест натуральнага бабровымі шкурамі', вара 'пошліна за варку піва', весчье 'гандлёвая пошліна за карыстанне вагамі', вина 'штраф', вымелки 'плата за памол у млыне', дань 'пабор рознага віду', куница 'натуральная падатковая адзінка', мыто 'мыт', ордынщина 'падатак на карысць Арды', поземъ 'пазямельнае', помильное 'плата пасыльным за раз'езды па дзяржаўных справах', посокерщина 'грашовы падатак замест удзелу ў цяслярскіх работах', серебщина 'падатак, які выплачвалі серабром', стацея 'сродкі на ўтрыманне праезжых асоб, а таксама княжацкага двара і войска', сторожовщина 'плата замест старажавой павіннасці') і інш. Аднак сярод гэтых шматлікіх намінацый іншамоўны лексічны ўклад практычна абмежаваны запазычанымі праз пасрэдніцтва старопольскай мовы германізмамі млынъ, мыто, школа і лацінізмамі стация, сума: дазволілі есмя им теж млын справити; будутъ теж волни вси мешчане полоцкии от мы-та; въ том онъ попал оу великую школу; гонцов наших на том стану Ловож-ском стациями и подводами поднимывали; сумма от полочан тысяча коп [1].

Некалькі іншыя суадносіны паміж уласнабеларускай і запазычанай лексікай назіраюцца ў галіне камерцыйных зносін. Тут побач са сваімі словамі тыпу весы 'вагі', знамя 'кляймо, гандлёвы знак', клетка 'латок, гандлёвая палатка', купечество 'дзеясць купца', недовесокъ 'недаважка', продажа, привесокъ

'даважка', розница 'рознічны гандаль', товаръ, торгъ 'гандаль', убытокъ 'страта', цена маюць пашырэнне паланізмы крамница 'крама', ятки 'лаўка, крама': будуць мети крамницу и ятку, то есть клетки хлебные, а таксама перададзеныя польскай мовай германізмы бракъ 'праверка якасці': тот попел мел дати на рок под своим браком; вага 'вага; узважванне': вагу и узвозъ перед тым напол з мещаны держивали; фальшъ (хвалшъ) 'фальш': чините хвалшъ в сукне а в соли; писали о фальшъ, ижъ оу воску была; ярмарокъ 'кірмаш': дозволяем теж тому месту первореченному трожды до году ярмарокъ держати ку пожитку их [1].

Больш выразна тэндэнцыя да паланізацыі лексікі праяўляецца пры абазначэнні гандлёвых мер, дзе з традыцыйнымі народнымі абазначэннямі накшталт бочка, возъ, камень, колода, копа, кошъ, кругъ, локоть, лукно, мехъ, поставъ, пудъ сутыкаюцца паланізмы нямецкага паходжання захцикъ 'шэсцьдзесят штук': ванчусь купил у него два захцика; кипа 'кіпа': взялъ в Ывана в Бобина оу Смоленску кипоу соукна; лаштъ (ласть) 'мера сыпкіх рэчываў': отнял оу него ластъ попелу; будуць куповати попел, смолу лаштом; тахоръ 'тузін': будуць куповати секири, ножи и иншии таии речи тахром; тузина 'тузін': продавати маюць секиры, ножи и иншии речи таковские тахром, або в тузину; фунтъ (хунтъ) 'фунт': продавати маюць... зелья дорожные фунтомъ; будуць куповати... зелья дорожные хунтом; цетнаръ (цейтнаръ) 'цэнтнер': продавати маюць железо, олово, медь... цейтнаром; будуць куповати... цину, мосядзь и иншии таии речи цетнарем; штука (стука) 'рэч, прадмет як адзінка адліку': будуць куповати воски в одной штуце; немец Гарман Верес промытил стуку воску [1].

Асабліва прыкметная колькасць запазычанняў адзначаецца сярод назваў прывазных тавараў – тканін, адзення, прадметаў раскошы, вырабаў з металу і шкла, розных гатункаў він, прыпраў і фруктаў. Паколькі асноўныя гандлёвыя шляхі ў Вялікае княства Літоўскае з заходніх краін пралягалі праз Польшчу, то натуральна, што разам з таварамі пашыраліся і іх арыгінальныя назвы пераважна ў польскамоўным афармленні. Гэта можна сказаць аб лексемах нямецкага паходжання имберъ 'імбір', кгалктанъ 'гатунак шафрану', мосяжъ 'латунь', розинки 'разынкi', спижа 'бронза', фикга, цына 'волава', цытваръ, шафранъ, аб лацінізмах микгдалъ 'міндаль', мушкатъ 'мускат', одамашка 'шаўковая тканіна, матавая з аднаго боку, а з другога бліскучая', якія па свайму фанетыка-марфалагічнаму абліччу бліжэй стаяць да адпаведных польскіх слоў, чым да нямецкіх ці лацінскіх. Аб арганічным уваходзе гэтай лексікі ў беларускі слоўнік сведчаць наступныя прыклады: купцы чужыи оприч ярмарку под тую меру продавати маюць сукно поставом, соль лаштом, перецъ, имберъ, микгдалы и иншыи зелья простые каменем, шафран, гвоздики, кгалктан, цытваръ и иншии зелья дорожные фунтом..., медь, цину, мосяж и иншыи речи таковские центаром, фикги, розинки кошем; давалъ до подскарбего нашего оксамиты и одамашки [1].

Дзякуючы польскаму лексічнаму ўздзеянню ў полацкіх граматах знайшлі пашырэнне лацінскія па паходжанні назвы грашовых адзінак грошъ, монета: грошъ шырокий личачи по 14 пеезей; литовское монеты то вчинить 241 копа. Першая з іх у множным ліку набыла агульнае (родавае) значэнне 'грошы': жаден о то его турбовати не маеть под виною двохъ тысечи копъ грошей [1].

Сустракаюцца асобныя паланізмы і сярод намінацыйных сродкаў, прызначаных для абазначэння асоб, занятых эканамічнай, фінансвай і камерцыйнай дзейнасцю (державца 'часовы ўладальнік і аканом дзяржаўнага маёнтка', фальшеръ 'несумленны прадавец, які займаўся падробкай тавару'), і сярод назваў пісьмовай дакументацыі (квитацыя 'квітанцыя, распіска', листь 'афіцыйны пісьмовы дакумент'): не маеть моцы того свещеньника от тое церькви рушати без воли архиепископъее оный державца; у воску была ве-

ликай несправедлівасць ад фальшеровъ; квитацыя восковнічымъ полоцкімъ; жона мая і лісьце закупныі въ себе маець [1].

Такім чынам, на падставе даследаванага матэрыялу можна з упэўненасцю сцвярджаць, што ў галіне маёмаснай тэрміналогіі дзелавае мова старажытнай Полаччыны хоць і адчувала польскае моўнае ўздзеянне, але яно было яшчэ нязначным у параўнанні з наплывам паланізмаў, які ахапіў старабеларускую пісьменнасць у другой палове XVI ст. у сувязі з паланізацыяй грамадства.

ЛІТАРАТУРА

1. Даследаванне праводзіцца па выданні: Полоцкие грамоты XIII - начала XVI вв., т. I-IV. М., 1977-1982; пры падачы ілюстрацыйнага матэрыялу ўказваюцца том і старонка гэтага выдання.
2. **Анічанка У.В.** Лексіка-семантычныя змены ва ўсходнеславянскіх мовах // Беларуская мова і мовазнаўства: Міжвузаўскі зборнік. 1976. Вып. 4. С. 3-12.
3. **Булыка А.М.** Даўнія запазычаныя беларускай мовы. Мн.: Навука і тэхніка, 1972. 382с.
4. **Смолина К.П.** Лексика имущественной сферы в русском языке XI-XVII вв. М.: Наука, 1990. 208 с.
5. **Вабаданова Л.І.** Агульныя назвы адзення ў помніках беларускай пісьменнасці XV-XVII стст. // Беларуская лінгвістыка. Вып. 23. С.41-48.

S U M M A R Y

The paper deals with the Polish lexical influence on the set of words, which were used in the property sphere of the Old Byelorussian language. The author also differentiates the property sphere lexics depending on purpose of use.

УДК 808.26-3(022)

В.Э. Зіманскі

Аб структуры лексіка-семантычнай групы "Разумовыя здольнасці чалавека" ў старажытнай беларускай мове

Праблема сістэмнага вывучэння лексікі заўсёды была цэнтрам увагі лінгвістаў. Яе вырашэнню спрыяла распрацоўка тэарэтычнага аспекту пытання, стварэнне і развіццё тэорыі семантычных палёў, размежаванне паняццяў "семантычнае поле", "лексіка-семантычная група", "прадметна-тэматычная група", напрацоўкі ў галіне семасіялогіі (працы Л.Васільева [1], Г.Уфімцавай [2], Ю. Каравулава [3], А. Міхневіча [4] і інш.). Ёсць спробы выявіць іерархічныя адносіны ўнутры лексічнай сістэмы беларускай мовы [5]. У даследаваннях апошніх гадоў апісаны тыя лексіка-семантычныя групы, у якіх кампаненты характарызуюцца пэўным дэнататам (працы А. Груцо [6], Н.Памецькі [7], І. Шадурскага [8] і інш.). Лексіка-семантычныя групы, кампаненты якіх аб'яднаны агульнасцю паняцця, абазначаюць волевыяўленне, псіхічную, разумовую дзейнасць, эмацыянальны стан, інтэлектуальныя здольнасці і пад., наадварот, даследаваны ў меншай ступені (працы Д. Арлоўскага [9], А. Рудэнкі [10], Л. Чумак, С. Прохаравай [11] і некаторыя інш.). З гэтай прычыны спынімся на аналізе структуры і характару